

סיפור יציאת מצרים בלילה וזמן אכילת קרבן הפסח

- א. פתיחה
- ב. לא זכיתי שתיאמר יציאת מצרים בלילות
- ג. הגיע זמן קריאת שמע בסוף ליל הסדר
- ד. קרבן פסח – עד חצות או כל הלילה?
- ה. אכל מצה בזמן הזה אחר חצות, לרבי אלעזר בן עזריה
- ו. חיפזון של ישראל, וחיפזון של שכינה

א. פתיחה

בפתיחה להגדה של פסח אנו אומרים שעל הכול להיות שותפים בסיפור יציאת מצרים ולהרבות בה:

ואפילו כולנו חכמים, כולנו נבונים, כולנו יודעים את התורה, מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים, וכל המאריך ביציאת מצרים, הרי זה משובח.

כהוכחה לכך אנו מספרים על ליל הסדר של התנאים בבני ברק:

מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון שהיו מסובין בבני ברק, והיו מספרין ביציאת מצרים כל אותו הלילה. עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם רבותינו: הגיע זמן קריאת שמע של שחרית.¹

אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות? עד שדרשה בן זומא, שנאמר: "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך" (דברים ט"ז, ג) – "ימי חייך" הימים, "כל ימי חייך" הלילות. וחכמים אומרים: "ימי חייך" העולם הזה, "כל ימי חייך" להביא לימות המשיח.

העובדה שגדולי התנאים התכנסו וסיפרו ביציאת מצרים כל הלילה, מוכיחה את האמירה שגם החכמים, הנבונים ויודעי התורה מצווים לספר ביציאת מצרים ושכל המרבה הרי זה משובח. אין אנו יודעים מה היה תוכן דבריהם של התנאים באותה התכנסות. הצמידות של דברי ר' אלעזר בן עזריה לסיפור על התנאים והוא ביניהם

1. יש המפסקים: "עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם: רבותינו, הגיע זמן קריאת שמע של שחרית". התלמידים הם שפנו לתנאים ואמרו להם שהגיע זמן קריאת שמע של בוקר. יש המסבירים שהתנאים היו שקועים בסיפור יציאת מצרים ועל כן לא שמו לב. אנו נעדיף את הפירוש שהתנאים הם אלו שאומרים לתלמידיהם שהגיע זמן קריאת שמע של שחרית. על כן הפיסוק הוא: "עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם רבותינו: הגיע זמן קריאת שמע של שחרית".

בבני ברק, תהיה בסיס לדיון, אם כי הוא עסק בשאלה עקרונית ורחבה שאיננה קשורה רק לליל ט"ו בניסן, אלא לזכירת יציאת מצרים בכל לילה.

בדברים הבאים ננסה לברר מה היה התוכן המרכזי של אותה התכנסות, ומדוע עורך ההגדה בחר להביא את הסיפור הזה כאן.

ב. לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות

דברי ר' אלעזר בן עזריה מופיעים במשנה בברכות (פ"א מ"ט) בהקשר של אמירת פרשת יציאת בקריאת שמע של ערבית:

מזכירין יציאת מצרים בלילות.

אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות.

עד שדרשה בן זומא. שנאמר: "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך" (דברים טז, ג). "ימי חייך" – הימים, "כל ימי חייך" – הלילות.

וחכמים אומרים: "ימי חייך" – העולם הזה, "כל" – להביא לימות המשיח.²

דברי ראב"ע מתייחסים לדברי חכמים (ת"ק) שיש להזכיר יציאת מצרים בלילות. מפרשי המשנה שם (רש"י, הרמב"ם ועוד) מסבירים שהדיון הוא סביב אמירת פרשת יציאת בקריאת שמע של לילה (במדבר ט"ו, לז-מא). מיקומה של המשנה הוא בפרק ראשון של מסכת ברכות, ונושא הפרק הוא הלכות קריאת שמע של הלילה.

החידוש באמירה זו של חכמים הוא שמזכירים יציאת מצרים כפי שמופיע בפסוקים של פרשת יציאת, על אף שאין חובה לקיים את מצוות יציאת בלילה. כך למשל הסביר הרמב"ם בפירוש המשנה שם:

"יציאת מצרים" רצה לומר פרשת יציאת שבה אמר ה': "[אני ה' א-להיכם] אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים" (במדבר ט"ו, מא). והיה הדין נותן שלא לקרות פרשה זו בלילה, לפי שאין מצות יציאת נהגת בלילה, שהרי אמר ה' "וראיתם אותו" (שם, לט), בשעת ראייה כמו שבא בקבלה (מנחות מג ע"א). לולא יציאת מצרים שבה, ולפיכך נקראת בגללה.

ע"פ הרמב"ם אין מחלוקת בין חכמים ובין ראב"ע באשר לחובת אזכור יציאת מצרים בלילה. ראב"ע חיפש מקור מפסוק לכך שיש להזכיר יציאת מצרים בלילה. ר' שמעון בן זומא דרש זאת מהפסוק: "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך"

2. דברי חכמים וראב"ע נזכרים גם: מכילתא דרבי ישמעאל בא – מסכתא דפסחא פרשה טז; ספרי דברים פסקא קל; ירושלמי ברכות א, ט; בבלי ברכות יב ע"ב.

סיפור יציאת מצרים בלילה וזמן אכילת קרבן הפסח

(דברים ט"ז, ג). "ימי חייך" – הימים, "כל ימי חייך" – הלילות.³ אך חכמים דרשו אחרת פסוק זה. "ימי חייך" – העולם הזה, "כל" – להביא לימות המשיח.⁷

ע"פ נוסח המשנה בתלמוד ירושלמי השיח היה ישיר:

מזכירין יציאת מצרים בלילות. אמר להן ר' אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה...⁴ (ירושלמי, ברכות פ"א ה"ט)

ובתוספתא מופיע המשך הדיון בין חכמים לבן זומא בדרשת הפסוק:

אמר להם בן זומא: וכי מזכירין יציאת מצרים לימות המשיח? והלא כבר נאמר: "לכן הנה ימים באים נאם ה' ולא יאמר עוד חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים כי אם חי ה' אשר העלה ואשר הביא את זרע בית ישראל מארץ צפון" (ירמיהו טז, יד-טו). אמרו לו: לא שתעקר יציאת מצרים ממקומה, אלא שתהא יציאת מצרים מוסף על מלכיות, מלכיות עיקר ויציאת מצרים טפילה. (תוספתא, ברכות (ליברמן) פ"א ה"י)

ראב"ע גם לא טען שהאזכור של יציאת מצרים צריך להיות באמירת הפסוקים של פרשת ציצית. הדיון בשאלה האם אומרים פרשת ציצית בלילה או לא, מופיע גם אצל האמוראים. על בסיס הלכה שמקורה במערבא – בארץ ישראל, לפיה אומרים את הפסוק הראשון והאחרון של פרשת ציצית מפני שמצוות ציצית לא נוהגת בלילה (ברכות יד ע"ב). לאותם הסוברים שאין אומרים את כל פרשת ציצית בלילה:

והא בעי לאדכורי יציאת מצרים! דאמר הכי: מודים אנחנו לך ה' אלהינו שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על היס ושרנו לך.⁵

בתלמוד הירושלמי (ברכות פ"א ה"ו) מוצג הענין כמחלוקת:

מתניתין פליגא על רבנן דהכא מזכירין יציאת מצרים בלילות. ר' בא רב יהודה בשם רב: מודים אנחנו לך שהוצאתנו ממצרים ופדיתנו מבית עבדים להודות לשמך.

יוצא אם כן, שמוסכם על הכול שיש להזכיר יציאת מצרים בלילה. אך בין אם מדובר על אזכור יציאת מצרים באמירת פרשת ציצית במסגרת חובת אמירת קריאת שמע

3. "משמת בן זומא – בטלו הדרשנים" (סוטה מט ע"א). רש"י מפרש שם: "הדרשנים – שהיה בקי בטעמי המקראות כדאמר לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומא (ברכות יב ע"ב)". בבראשית רבה (וילנא) פרשה ה: אמר ר' לוי: יש מן הדרשנים שהם דורשין כגון בן עזאי ובן זומא...".

4. כך הגירסה בירושלמי ברכות פ"א ה"ט, ועוד.

5. רש"י בברכות שם מסביר: "ושרנו לך – מי כמכה באלים וגו', מלכותך ראו בניך עד גאל ישראל והשכיבנו". אמירה זו היתה בין קריאת שמע של ערבית, לבין ברכות קריאת שמע. הרשב"א שם מביא את דברי רש"י הללו וכותב: "אחרים פירשו שכן בלחוד הוא מברך וחותם בה, ודברי הרב ז"ל נראים עיקר". אחרים פירשו כוונתו לדברי רבינו יונה ברכות ה ע"ב בדפי הרי"ף.

של לילה, ובין אם מדובר על אזכור באמצעות אמירה בנוסח כלשהו, מה הקשר בין דברי ראב"ע הללו העוסקים בשאלת אזכור יציאת מצרים בכל לילה, לבין הכינוס של החכמים בבני ברק בליל ט"ו בניסן במסגרת מצוות סיפור יציאת מצרים? האמירה של חכמים במשנה: "מזכירים יציאת מצרים בלילות" שאליה התייחס ראב"ע, לא מופיעה בהגדה של פסח. הקורא את ההגדה של פסח, מקבל את הרושם שדברי ראב"ע מתייחסים למה שהיה באותו כינוס בבני ברק. כאמור, אין אנו יודעים מה דברו גדולי התנאים שהיו בכינוס זה, ורק המובאה בשמו של ראב"ע שהשתתף באותו כינוס בבני ברק, מלמדת אולי על דבריו שלו.⁶ לא רק זאת. גירסת הרמב"ם בהגדה של פסח היא:

מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבה ורבי טרפון שהיו מסובין בבני ברק והיו מספרין ביציאת מצרים כל אותו הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם רבותינו הגיע זמן קרית שמע של שחרית. אמר להם רבי אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות...⁷

דברי ראב"ע: "לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות", הובאו פעמיים. במשנה בברכות (פ"א מ"ט) בהתייחסות לדברי חכמים שקבעו שמזכירים יציאת מצרים בלילות בכל השנה, וכן הם הובאו בהגדה של פסח בהתייחסות לכינוס של חכמים בבני ברק שעסקו בסיפור יציאת מצרים כל הלילה. ייתכן שראב"ע אמר את דבריו גם באותו כינוס בבני ברק, אך כאמור נושא ההתכנסות היה סביב סיפור יציאת מצרים בליל ט"ו בניסן, ולא בהקשר של אזכור יציאת מצרים בכל לילות השנה.⁸

ג. הגיע זמן קריאת שמע בסוף ליל הסדר

אזכור נוסף של קריאת שמע מופיע בהגדה של פסח גם כן בהקשר לכינוס בבני ברק:

היו מספרין ביציאת מצרים כל אותו הלילה. עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם רבותינו: הגיע זמן קריאת שמע של שחרית.

-
6. הרב מנחם מנדל כשר, ניסה לשחזר דברים שאמרו התנאים שנזכרים בשמם בהגדה. חמשת התנאים בבני ברק, ר' יהודה ור' יוסי הגלילי. דברים בהלכה ובאגדה בעניני גאולה, יציאת מצרים, קרבן פסח, מצה מרור ועוד. ההנחה היא שכל אחד פרש את משנתו בפני חבריו בנושאים הללו. ראה: הרב מנחם מנדל כשר, הגדת ליל שימורים, ירושלים תשמ"ג.
7. הרמב"ם בהגדה של פסח גרס כגרסת הירושלמי במשנה בברכות. אך בפירוש המשנה לרמב"ם בברכות שם, לא גרס הרמב"ם את המילה: "להם".
8. רבי יהודה הנשיא הוא עורך המשנה, והוא הביא את דברי ראב"ע בהקשר לדברי חכמים: "מזכירין יציאת מצרים בלילות". איננו יודעים מי הוא עורך ההגדה, ומדוע הוא בחר להביא את דברי ראב"ע בהקשר לכינוס בבני ברק.

סיפור יציאת מצרים בלילה וזמן אכילת קרבן הפסח

מדוע סיום הכינוס בבני ברק הוא בשל "זמן קריאת שמע של שחרית"? היה צריך להיאמר שהגיע זמן עלות השחר, והסתיים זמן מצוות סיפור יציאת מצרים, מה גם שיש פער בין זמן עלות השחר לבין זמן אמירת קריאת שמע של שחרית.

העובדה שהתכנסות התנאים בבני ברק נקשרת לאמירת קריאת שמע של שחרית, והעובדה שדברי ראב"ע מתייחסים לאזכור יציאת מצרים במסגרת אמירת קריאת שמע של ערבית, מלמדת על קשר בין חובת סיפור יציאת מצרים בליל ט"ו בניסן, ובין אזכור יציאת מצרים בכל השנה. את הקשר ביניהם ניתן ללמוד על בסיס דברי הרמב"ם בהלכות קריאת שמע שכתב:

א. פעמיים בכל יום קוראין קריאת שמע בערב ובבקר, שנאמר "ובשכבך ובקומך" בשעה שדרך בני אדם שוכבין וזה הוא לילה, ובשעה שדרך בני אדם עומדין וזה הוא יום.

ב. ומה הוא קורא? שלשה פרשיות אלו הן: "שמע" "והיה אם שמוע" "ויאמר". ומקדימין לקרות פרשת "שמע" מפני שיש בה יחוד השם ואהבתו ותלמודו שהוא העיקר הגדול שהכל תלוי בו, ואחריה והיה אם שמוע שיש בה צווי על (זכירת) שאר כל המצוות, ואחר כך פרשת ציצית שגם היא יש בה צווי זכירת כל המצוות.

ג. אע"פ שאין מצוות ציצית נוהגת בלילה, קוראין אותה בלילה מפני שיש בה זכרון יציאת מצרים. ומצוה להזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה שנאמר "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך". וקריאת שלש פרשיות אלו על סדר זה היא הנקראת קריאת שמע. (רמב"ם, הל' קריאת שמע פ"א ה"א-ג)

ע"פ הרמב"ם אומרים קריאת שמע פעמיים ביום, מפני שבפרשת "שמע" מייחדים את השם ואח"כ אומרים פרשת "והיה אם שמוע" בה מקבלים עול מצוות. גם פרשת ציצית נאמרת מפני שיש בה אזכור לקבלת עול מצוות ואומרים את פרשת ציצית גם בלילה, על אף שאת מצוות ציצית לא מקיימים בלילה. אלא שבפרשת ציצית יש בה עניין נוסף והוא אזכור יציאת מצרים, והרמב"ם מציין שיש מצווה להזכיר יציאת מצרים ביום וגם בלילה.

הרמב"ם לא מנה כמצווה בפני עצמה לומר יציאת מצרים של כל השנה, ביום ובלילה.⁹ הוא הכליל את מצוות אזכור יציאת מצרים של כל השנה במסגרת מצוות קריאת שמע ביום וגם בלילה כשיטת ראב"ע ודרשת בן זומא. הרי"ד סולוביצ'יק, הסביר זאת בשם אביו:

9. העירו על כך: תשב"ץ, זוהר הרקיע אות כו; הצל"ח, ברכות יב ע"ב; מנחת חינוך, מצוה כא אות א; הנצי"ב, מרומי שדה, סוטה לב ע"ב, ועוד.

כי כל מצוות זכירת יציאת מצרים אינה מהווה קיום חובה בפני עצמה, כי אם שיסוד מהותה הוא קיום קבלת עול מלכות שמים, וזו היא הלכה מסוימת בחלות שם קבלת עול מלכותו שצריכה להתקיים גם ע"י זכירת יציאת מצרים.¹⁰

זכירת יציאת מצרים היא חלק מקבלת עול מלכות שמים וייחוד שם ה', היא לא מצווה עצמאית. על כן הרמב"ם לא מנה את מצוות אזכור יציאת מצרים של כל השנה כמצווה נפרדת. כאמור, היו אמוראים שסברו שניתן לצאת ידי חובה באזכור כללי של יציאת מצרים ולא בהקשר של שלושת פרשיות קריאת שמע, וממילא אין קשר מחייב בין קבלת עול מלכות שמים וייחוד שמו לבין איזכור יציאת מצרים.¹¹

על חובת סיפור יציאת מצרים בליל הסדר כתב הרמב"ם באופן נפרד:

מצות עשה של תורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים, בליל חמשה עשר בניסן. שנאמר "זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים", כמו שנאמר: "זכור את יום השבת".

ומנין שבליל חמשה עשר? תלמוד לומר "והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה" בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך...¹² (הל' חמץ ומצה פ"ז ה"א)

יש הבדלים בולטים בין החובה הקבועה מדי יום להזכיר את יציאת מצרים לבין החובה בליל ט"ו בניסן. בכל הלילות מזכירים, ואילו בליל ט"ו בניסן מספרים, וכל המאריך הרי זה משובח, והסיפור הוא על המצה והמרור המונחים לפני המספר.¹³

בכל זאת הפסוק שהביא הרמב"ם ללמוד על חובת הסיפור בליל ט"ו בניסן הפעולה היא זכירה: "שנאמר 'זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים', כמו שנאמר:

10. הרי"ד סולוביצ'יק, "מצות קריאת שמע וזכירת יציאת מצרים", חידושים לזכר אבא מארי, חלק א, עמ' יג"לא. שם עמ' יד"יח. ראה גם: שיח הרי"ד, הגדה של פסח, עמ' לר"ז; רשימת שיעורים – ברכות, עמ' קמח-קנא.

11. יש מהמפרשים הסוברים שאין קשר בין אמירת פרשת "ויאמר" לבין מצוות זכירת יציאת מצרים. פסקי הרי"ד בברכות שם כתב שהמחלוקת היא באשר לאזכור יציאת נמצרים באמת ואמונה. יש הסוברים שאזכור פרשת ויאמר היה בשביל מצות ציצית. ראה: הגר"א, שנות אליהו מסכת ברכות א, ה, וכן שם ב, ב; שו"ת שאגת אריה סימן ט.

12. הרמב"ם מנה מצווה זו בספר המצוות מצווה קנז. יש הבדלים מסוימים בין הצגת הדברים בספר המצוות לבין הלכות חמץ ומצה אבל העיקרון דומה.

13. מספר אחרונים הרחיבו להסביר את ההבדלים בין מצוות אזכור יציאת מצרים במשך כל השנה לבין סיפור יציאת מצרים בליל ט"ו בניסן. ראה: מנחת חינוך מצוה כא אות א; הרב חיים סולוביצ'יק מבריסק (סטנסיל) עמ' מ, ועוד.

סיפור יציאת מצרים בלילה וזמן אכילת קרבן הפסח

“זכור את יום השבת”¹⁴. לא רק זאת הרמב"ם גם ראה צורך להביא תמיכה לזה, מהפסוק העוסק בחובה לזכור את יום השבת.¹⁴ מדוע הרמב"ם נזקק לכך?

כאמור אין מצווה עצמאית להזכיר את יציאת מצרים במשך השנה. היא חלק ממצוות קריאת שמע פעמיים ביום. אך בליל הסדר היא מצווה בפני עצמה, כמו שבכל שבת יש מצווה לזכור את יום השבת, ולכן הרמב"ם הוסיף את הפסוק העוסק בחובת זכירת השבת.¹⁵ הבדל נוסף הוא שבשבת הזכירה היא בכניסת השבת וביציאתה, וכפי שהרמב"ם כתב בספר המצוות:

שצונו לקדש את השבת ולאמר דברים בכניסתו וביציאתו נזכור במ גודל היום הזה ומעלתו והבדלו משאר הימים הקודמים ממנו והבאים אחריו. והוא אמרו יתעלה “זכור את יום השבת לקדשו”.

(סה"מ, מצוות עשה קנה)

בעוד שבפסח המצווה היא רק בלילה, בזמן שמצה ומרור מונחים לפני המספר. ע"פ הדברים הללו, נראה להציע שהחכמים המתכנסים בבני ברק “והיו מספרים ביציאת מצרים כל הלילה”, עסקו באותו לילה בעניינים שונים של ענייני יציאת מצרים, בליל ט"ו בניסן, ובמשך כל השנה. בגדרים ההלכתיים, ובמשמעות האמונית העמוקה של יציאת מצרים כחלק מקבלת עול מלכות שמים, והבנת הייעוד והתכלית של היציאה ממצרים אז ובכל דור.¹⁶

כיון שכך, ברור מדוע הקריאה לסיים ההתכנסות היה: “הגיע זמן קריאת שמע של שחרית”. אמירה זו מבקשת להבחין בין החובה לעסוק בענייני יציאת מצרים בליל ט"ו

14. זה הפסוק ממנו למד הרמב"ם על חובת זכירת השבת בקידוש בדברים. ראה: ספר המצוות לרמב"ם מצוות עשה קנה; רמב"ם הלכות שבת כט, א.

15. אחרונים עסקו בשאלה מנין למד הרמב"ם שיש להשוות בין זכירת יציאת מצרים לבין זכירת השבת. היו שהפנו לשמות רבה (וילנא) פרשה יט: "קדש לי כל בכור", ...הזהר לישראל כשם שבראתי את העולם ואמרת להם לישראל לזכור את יום השבת זכר למעשה בראשית שנאמר: 'זכור את יום השבת' (שמות כ, ז), כך היו זוכרים הנסים שעשיתי לכם במצרים וזכרו ליום שיצאתם משם שנאמר: 'זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים' (שמות יג, ג), למה? כי בחוזה יד הוציאך ה' ממצרים' (שם). השוואה נוספת בין זכירת יציאת מצרים לבין זכירת שבת נמצא בגמ' בפסחים ק"ז ע"ב: "אמר רב אחא בר יעקב: וצריך שיזכיר יציאת מצרים בקידוש היום. כתיב הכא 'למען תזכור את יום', וכתוב התם 'זכור את יום השבת לקדשו'". לדברינו אין צורך במקור מדברי חז"ל. הרמב"ם בקש להעמיד את מצוות זכירת יציאת מצרים כמצווה עצמאית ללא קשר לקבלת עול מלכות שמים, וכפי שזכירת יום השבת היא מצווה בפני עצמה.

16. הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט, ברכות יב ע"ב, האריך מאד בענין זה ולפיו עיקר המצוה של סיפור יציאת מצרים היא בליל פסח, ובכל הלילות האחרים המצוה היא "חזק מצוה עם הזכירה בליל הפסח... ועל כן אמר להם ראב"ע למסובים בבני ברק שעסקו בליל פסח מזכירה שבכל יום".

בניסן שם תוכנה ומהותה של המצווה שונה מחובת אזכור יציאת מצרים בכל לילה ויום. ייתכן שהתנאים ישבו בבני ברק עד עלות השחר, מאחר שזמן חובת סיפור יציאת מצרים בליל ט"ו בניסן הוא עד הבוקר – עד עמוד השחר, ולא לאחר מכן, וכפי שמסופר על רבן גמליאל והזקנים בתוספתא:

מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו מסובין בבית ביתוס בן זונין בלוד והיו עסוקין בהלכות הפסח כל הלילה עד קרות הגבר.¹⁷ הגביהו מלפניהן ונועדו והלכו להן לבית המדרש.¹⁸ (תוספתא, פסחים [ליברמן] פ"י הי"ב)

ובכל זאת אמירת הסיום בהתכנסות בבני ברק היתה בהקשר לתוכן בו הם עסקו במשך הלילה – גדרי סיפור יציאת מצרים בליל ט"ו באדר ובמשך כל השנה ביום ובלילה. כיוון שכך, ברור גם מדוע עורך ההגדה הביא את אמירתו של ראב"ע באשר לאזכור יציאת מצרים בלילות: "לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות". גם ענין זה קשור מאד לתוכן ההתכנסות באותו לילה.¹⁹ אמנם, יש להניח שנאמרו דברים נוספים ע"י החכמים המתכנסים באותו לילה בבני ברק על מצות הזכרת יציאת מצרים, וייתכן שהבליטו בהגדה את הדיון על בין בן זומא לחכמים, דווקא בשל הדרשה של חכמים: "כל ימי חייך" – להביא לימות המשיח.²⁰

17. הביטוי: "קרות הגבר" נזכר גם בהלכה הקודמת בתוספתא שם: "עד היכן הוא אומר [את ההלל]? בית שמיי אומרים: עד 'אם הבנים שמחה'. ובית הלל אומרים: עד 'חלמיש למעינו מים' וחותרם בגאולה. אמרו בית שמיי לבית הלל: וכי כבר יצאו שמזכירין יציאת מצרים? אמרו להם בית הלל: אפילו הוא ממתין עד קרות הגבר, הרי אילו לא יצאו עד שש שעות ביום. היאך אומר את הגאולה ועדין לא נגאלו?".

18. על ההבדלים בין ההתכנסות אצל ר' עקיבא בבני ברק לבין ההתכנסות בלוד עם רבן גמליאל והזקנים, ראה מאמרי בספרי: "הגדה או קורבן בליל הסדר לאחר החורבן", מועדי יהודה וישראל, עמ' 401-414.

19. הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, בית הלוי על התורה, שמות יב, מב, קשר בין דברי ראב"ע אודות אזכור יציאת מצרים בלילות, לבין עמדתו בענין סוף זמן אכילת קרבן הפסח עד חצות (ברכות ט ע"א). לדבריו, ראב"ע סבר שעיקר הגאולה היה בלילה, ועל כן יש צורך להזכיר את יציאת מצרים בלילה גם בלי ריבוי המילה "כל" בפסוק: "כל ימי חייך", מה גם שהמילה "ימי" יכולה לכלול גם לילה, שהרי פעמים רבות מזכר במקרא יום והכוונה גם ללילה. ואילו חכמים ובראשם ר' עקיבא סברו שעיקר הגאולה היא ביום, ועל כן היה צריך למצוא מקור לכך שיש להזכיר יציאת מצרים גם בלילה. העובדה שראב"ע יושב עימם עד הבוקר, יוצא ר' עקיבא וחבריו קבעו שזמן סיפור יציאת מצרים יחד עם קרבן הפסח הוא עד הבוקר בניגוד לדעתו של ראב"ע, ואילו ראב"ע הוכיח מדרשת בן זומא שצריך להזכיר יציאת מצרים גם בלילה.

20. הרשב"א בחידושי אגדות ברכות יב ע"ב (מובא גם בעין יעקב) השיב באריכות רבה לטוענים שמכאן שהתורה לא נצחית וכל המצוות של פסח כמו אכילת קרבן פסח ומצות, וכן ההימנעות מחמץ, בטלות לעתיד לבא. הרשב"א כתב שייעוד המצוות הללו איננו בשל חובת זכירת יציאת

סיפור יציאת מצרים בלילה וזמן אכילת קרבן הפסח

את היחס שבין שני המצבים של אזכור יציאת מצרים, בכל לילה ויום במסגרת קבלת עול מלכות שמים בעת אמירת קריאת שמע, ובליל ט"ו בניסן בכל שנה במסגרת מצות סיפור יציאת מצרים הסביר הראי"ה קוק:

ההזכרה היא בכל יום לקבל עלינו עול מלכותו, וסמכוה לקבלת עול מלכות שמים שבקריאת שמע, ועיקרה ביום, אלא שעצם עול מלכות שמים שאנו מקבלים עלינו, גם כן מכין אותנו לשלמות העתיד, ועל כן יש לה ענף בלילה. אבל הסיפור, גם שאין בידינו כלל כפי יכולתנו למלא כל המעשים והעבודות כפי היוצא לנו מצד הרחבת הסיפור, למה הוקבע בחובה? אלא להכין על העתיד, שאז נהיה מושלמים באמת ויהיה בידינו לעבוד כפי ההכנה של הזמן הזה. אך אין בכח נפש האדם לקבל הפעולה הגדולה הזו של גילוי אור העליון כי אם בליל שימורים, בשעה שיושב כבן-חורין ועוסק בעבודתו יתברך, וע"כ נאמר בזהר (חלק א עמ' מ-מא) שהגאולה מתעוררת ע"י הסיפור. ואילו היה רק בתורת תכלית לענין קבלת עול מלכות שמים כענין ההזכרה, אז לא היה מחויב בה החכם הנבון היודע את התורה, כרשב"י וחבריו שהיו פטורים מקריאת שמע (ירושלמי ברכות פ"א ה"א; ושבת פ"א ה"א), מפני שכבר היה עול מלכות שמים מקובל עליהם באין מחסור. אבל על ההכנה להבא כבר אמרו חז"ל ש: "כל התורה שאדם למד בזמן הזה הבל היא לפני תורתו של משיח" (קהלת רבה פרק יא), ועל כן אפילו חכמים צריכים להכין עצמם. (עולת ראיה, ח"ב רסט-רעא)

אזכור יציאת מצרים בכל יום ולילה הוא חלק מקבלת עול מלכות שמים, ועל כן יש חכמים שתורתם אומנותם שהם פטורים מקריאת שמע ואף מתפילה, כמו ר' שמעון בר יוחאי וחבריו: "רבי יוחנן בשם רבי שמעון בן יוחי כגון אנו שעוסקין בתלמוד תורה אפילו לקרית שמע אין אנו מפסיקין" (ירושלמי ברכות א, א). אך סיפור יציאת מצרים בליל הסדר נועד לספר את שהיה על מנת להתכונן לעתיד, לימים גדולים ומורכבים, לימות המשיח. ועל כן גם חכמים ונבונים צריכים לספר את סיפור יציאת מצרים, וכל המרבה הרי זה משובח.

קבלת עול מלכות שמים בעת אמירת קריאת שמע ובה אזכור יציאת מצרים, היא ביטוי עמוק לאמונה והפנמה גדולה של התפקיד המוטל על עם ישראל ככלל, ועל כל יהודי כפרט. הדבר דורש מסירות נפש, תחושת שליחות וייעוד במעשים האישיים שהם לטובת האומה והכלל, גם בעתות קשות.

כך מספר ר' מאיר בתוספתא על ר' עקיבא:

מצרים, אלא הן עומדות בפני עצמן. ענין זכירת יציאת מצרים לעתיד לבא יקבל מקום אחר "בהיות ההזכרה באותות חזקים יותר".

אמר ר' מאיר: פעם אחת היינו יושבין בבית המדרש לפני ר' עקיבא והיינו קורין את שמע, ולא היינו משמיעין לאזנינו מפני קסדור אחד שהיה עומד על הפתח. תוספתא ברכות (ליברמן) פ"ב הי"ג

מעבר לקושי לקרוא קריאת שמע בקול רם בשל החייל השומר בפתח, יש כאן ביטוי לאמונה ומסירות נפש במצב קשה ומורכב. במצב שניתן להגדירו כלילה וגם במצב כזה "מזכירין יציאת מצרים בלילות".

על ר' עקיבא מסופר בגמ':

בשעה שהוציאו את רבי עקיבא להריגה זמן קריאת שמע היה, והיו סורקים את בשרו במסרקות של ברזל, והיה מקבל עליו עול מלכות שמים. (ברכות סא ע"ב)

הזמן בהקשר זה הוא לא מקרי, והוא ביטוי לכך שהאמונה והמסירות היא עד הסוף, עד שנוטל את נפשך.²¹

ד. קרבן פסח – עד חצות או כל הלילה?

מלבד הדיון בשאלת אזכור יציאת מצרים בלילות, בין ר' אלעזר בן עזריה לבין התנאים היושבים ביחד באותו ליל סדר בבני ברק לאחר החורבן, יש מחלוקת עקרונית בשאלה עד מתי ניתן לאכול את קרבן הפסח. מחלוקת על הקרבן לא רלוונטית לאחר החורבן, אם כי יש לה השלכות לקיום מצוות אחרות בליל הסדר גם לאחר החורבן: סוף הזמן בו ניתן לאכול מצה ואת האפיקומן, וסוף זמן סיפור יציאת מצרים.

במשנה בזבחים נאמר:

הפסח אינו נאכל אלא בלילה, ואינו נאכל אלא עד חצות.²² (זבחים פ"ה מ"ח)

ובגמ' שם נאמר:

אמר רב יוסף: רבי אלעזר בן עזריה היא, דתניא, רבי אלעזר בן עזריה אומר: נאמר כאן "בלילה הזה", ונאמר להלן "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה" (שמות יב, יב), מה להלן עד חצות, אף כאן עד חצות. (זבחים נז ע"ב)

גם במשנה בפסחים נאמר:

הפסח אחר חצות מטמא את הידים. (משנה, פסחים פ"ה ה"ט)

21. על כך ראה: הרב ישראל אריאל, הגדת המקדש, עמ' 35-39.
22. כך נאמר גם בתוספתא פסחים (ליברמן) פ"ה הי"ג. בירושלמי פסחים ו, ד נאמר: "החגיגה נאכלת לשני ימים ופסח נאכל עד חצות".

סיפור יציאת מצרים בלילה וזמן אכילת קרבן הפסח

ובגמ' בפסחים קכ ע"ב אומר רב יוסף שמשנה זו היא גם כן ע"פ ראב"ע.

עמדתו של ראב"ע לא נזכרה במשנה הפותחת את מסכת ברכות. המשנה שם עוסקת בסוף זמן קריאת שמע של ערבית, ולדברי רבן גמליאל הסוף הוא בעלות השחר, אך חכמים קבעו עד חצות כדי להרחיק את האדם מעבירה. לפיו, עיקרון זה נמצא גם במצוות אחרות:

...כל מה שאמרו חכמים עד חצות, מצותן עד שיעלה עמוד השחר: הקטר חלבים ואברים, מצותן עד שיעלה עמוד השחר. וכל הנאכלים ליום אחד, מצותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן, למה אמרו חכמים עד חצות? כדי להרחיק אדם מן העבירה.

הגמרא בברכות ט ע"א מציינת שבין הדוגמאות לא הוזכר שגם אכילת קרבן הפסח היא עד עלות השחר, וחכמים קבעו עד חצות כדי להרחיק אדם מעבירה. על כך השיב רב יוסף שמי שסובר שזמן אכילת הפסח הוא עד חצות הוא ראב"ע, והמשנה היא על פי ראב"ע ועל כן לא הובאה דוגמא זו במשנה. אך ראב"ע סובר שכך הזמן מעיקר הדין ולא בשל הרחקה:

דתניא: "ואכלו את הבשר בלילה הזה" (שמות י"ב, ח), רבי אלעזר בן עזריה אומר: נאמר כאן "בלילה הזה", ונאמר להלן "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה" (שמות י"ב, יב), מה להלן עד חצות, אף כאן עד חצות. אמר ליה רבי עקיבא: והלא כבר נאמר "בחפזון" (שמות י"ב, יא) עד שעת חפזון! אם כן מה תלמוד לומר "בלילה"? יכול יהא נאכל כקדשים ביום? תלמוד לומר: "בלילה", בלילה הוא נאכל, ולא ביום.²³

הגמרא דנה בדרשות הפסוקים של ר' עקיבא וראב"ע וקושרת את מחלוקתם למחלוקת תנאים נוספת:

והני תנאי כהני תנאי, דתניא: "שם תזבח את הפסח בערב כבוא השמש מועד צאתך ממצרים" (דברים ט"ז, ו). רבי אליעזר אומר: "בערב" אתה זוכה, ו"כבוא השמש" אתה אוכל, ו"מועד צאתך ממצרים" אתה שורף. רבי יהושע אומר: "בערב" אתה זוכה, "כבוא השמש" אתה אוכל, ועד מתי אתה אוכל והולך – עד "מועד צאתך ממצרים".

ר' יהושע סובר שניתן לאכול עד הבוקר וכשיטת ר' עקיבא, ואילו ר' אליעזר סובר שיש לאכול עד חצות, כשיטת ראב"ע.

ר' אליעזר סובר שגם את ההגדה יש לומר עד חצות. כך נאמר במכילתא דרבי ישמעאל:

23. מחלוקת ראב"ע ור' עקיבא נזכרה במרומוז בגמ' בפסחים צו ע"א.

"מה העדות והחוקים" (דברים ו', כ). ר' אליעזר אומר: מנין אתה אומר שאם היתה חבורה של חכמים או של תלמידים שצריכים לעסוק בהלכות פסח עד חצות? לכך נאמר: "מה העדות והחוקים". (מכילתא שרשב"י, בא, מסכתא דפסחא פרשה יח)

דרשה דומה לזו של ראב"ע מופיעה במכילתא דרבי ישמעאל בשמו של ר' אליעזר:

רבי אליעזר אומר: נאמר כאן "לילה", ונאמר להלן "לילה", מה להלן עד חצות, אף כאן עד חצות. (מכילתא דר"י, בא, מסכתא דפסחא פרשה יג)

ממשיכה הגמרא בברכות ט ע"א:

אמר רבי אבא: הכל מודים, כשנגאלו ישראל ממצרים, לא נגאלו אלא בערב, שנאמר: "הוציאתך ה' אלהיך ממצרים לילה" (דברים ט"ז, א), וכשיצאו, לא יצאו אלא ביום, שנאמר: "ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה" (במדבר ל"ג, ג). על מה נחלקו? על שעת חפזון. רבי אלעזר בן עזריה סבר: מאי חפזון – חפזון דמצרים, ורבי עקיבא סבר: מאי חפזון – חפזון דישאל. תניא נמי הכי: "הוציאתך ה' אלהיך ממצרים לילה" (דברים ט"ז, א) – וכי בלילה יצאו? והלא לא יצאו אלא ביום, שנאמר: "ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה" (במדבר ל"ג, ג)? אלא: מלמד שהתחילה להם גאולה מבערב.

גם בהגדרת החיפזון, תואם ר' יהושע את ר' עקיבא, כאמור במכילתא דר"י:

רבי יהושע בן קרחה אומר: "ואכלתם אותו בחפזון" (שמות י"ב, יא) זה חפזון ישראל. אתה אומר כן או אינו אלא חפזון מצרים? כשהוא אומר "כי גורשו ממצרים" (שמות י"ב, ט) הרי חפזון מצרים אמור. ומה תלמוד לומר "בחפזון"? זה חפזון ישראל. (מכילתא דר"י, בא, מסכתא דפסחא פרשה ז)

אמנם בסתם המשנה במגילה נאמר:

זה הכלל: דבר שמצותו ביום – כשר כל היום. דבר שמצותו בלילה – כשר כל הלילה. (מגילה פ"ב מ"ו)

ובגמרא שם נאמר:

זה הכלל: ..דבר שמצותו בלילה כשר כל הלילה, לאתווי מאי? – לאתווי אכילת פסחים, ודלא כרבי אלעזר בן עזריה. דתניא: "ואכלו את הבשר בלילה הזה" (שמות י"ב, ח), אמר רבי אלעזר בן עזריה: נאמר כאן "בלילה הזה" ונאמר להלן: "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה" (שם יב). מה להלן עד חצות – אף כאן עד חצות. (מגילה כ"א ע"ב)

סתם המשנה במסכת מגילה היא כדברי חכמים ושלא כדברי ראב"ע.

יוצא, שארבעה התנאים מבין החמישה (לא ידוע לנו מה היה עמדת ר' טרפון בענין זה) יושבים ביחד באותו ליל סדר בבני ברק, כשביניהם מחלוקת עקרונית

סיפור יציאת מצרים בלילה וזמן אכילת קרבן הפסח

בשאלה עד מתי ניתן לאכול את קרבן הפסח. שורש הוויכוח נעוץ במהות גדרי הזמן של אכילת הקרבן כפי שהיה במצרים. המחלוקת בעניין זה לא מעשית באותו ליל סדר בבני ברק, אך היא עקרונית ומהותית מבחינה אמונית ורוחנית. מתי היה המרכז והשיא של הגאולה במצרים, כשהביטוי לכך הוא סוף זמן אכילת הקרבן?

לפי ראב"ע ולפי ר' אליעזר הזמן הוא בחצות הלילה, כשהמצרים נחפזו לשלח את עם ישראל בשל מכת בכורות:

ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור בארץ מצרים... ותהי צעקה גדלה במצרים... ויקרא למשה ולאהרן לילה ויאמר קומו צאו מתוך עמי גם אתם גם בני ישראל ולכו עבדו את ה' כדברכם. (שמות י"ב, כט-לא).

לפי ר' עקיבא ולפי ר' יהושע השיא של הגאולה במצרים היה בבוקר, בעת היציאה עצמה "ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה" (במדבר ל"ג, ג). ועל כן ניתן לאכול את הקרבן עד הבוקר.

המחלוקת בין החכמים בענין סוף זמן אכילת קרבן הפסח, היתה ידועה כבר בזמן הבית. ובכל זאת, לאחר החורבן הם מתכנסים ביחד לליל סדר משותף, כשידוע לכל מה עמדת המארח ר' עקיבא. עיקר הגאולה היא בסוף הלילה, בבוקר כשיוצאים ממצרים. צריך להמתין לילה שלם, בחושך ואפילה, ורק אז יוצאים ביד רמה.

ר' עקיבא מלמד לכל את יסודותיה של הגאולה הראשונה, וממנה נלמד גם לגאולה האחרונה. הוא זה שחידש לחתום את ה"מגיד" בבקשה לעתיד:

וחותם בגאולה. רבי טרפון אומר: אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים, ולא היה חותם. רבי עקיבא אומר: כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו, יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום, שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים, אשר הגיע דמם על קיר מזבחך לרצון, ונודה לך על גאולתינו. ברוך אתה ה' גאל ישראל. (פסחים קטז ע"ב)

הרשב"ם שם הסביר שמוסכם על הכול שיש לחתום בגאולה. המחלוקת היתה במהות הברכה:

דלרבי טרפון פותח בברוך ואינו חותם בברוך, מידי דהוה אברכת פירות וברכת המצות דכולה הודאה היא. ולר' עקיבא חותם בה נמי בברוך, לפי שמוסיף בה דברי ריצוי ובקשה.

ר' טרפון היושב אף הוא בהתכנסות בבני ברק מודה על העבר: "שגאלנו וגאל את אבותינו ממצרים", ור' עקיבא פונה ומבקש מכח העבר הגדול, גם לעתיד. כגודל השעבוד והצרה, כך גם עוצמת הגאולה והישועה. נדרשת הכנה ארוכה עד העת שבו

עם ישראל יהיה מוכן להיגאל. רק לאחר שהחושך נעלם, רק ירושלים, בעבודת הקרבנות, ונודה לה' על גאולתנו.

ראב"ע ור' אליעזר הסוברים שזמן הקרבן הוא עד חצות ע"פ החפזון המצרי, יושבים אצל ר' עקיבא עד הבוקר, ושומעים אם כן תכנים אחרים:

"ימי חייך" העולם הזה, "כל ימי חייך" להביא את ימות המשיח.

יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום, שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים, אשר הגיע דמם על קיר מזבחך לרצון, ונודה לך על גאולתינו. ברוך אתה ה' גאל ישראל.

בהקשר זה תגובת ראב"ע: "לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות", איננה רק במובן ההלכתי, בחיפוש מקור אחר חובת אזכור יציאת מצרים בקריאת שמע של לילה, אלא מבט אמוני כולל ועמוק ל"כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות" (מיכה ז', טו).²⁴

ה. אכל מצה בזמן הזה אחר חצות, לרבי אלעזר בן עזריה

ובכל זאת רבא סובר בגמ' פסחים שעמדתו של ראב"ע רלוונטית ומשמעותית גם לאחר החורבן:

אמר רבא: אכל מצה בזמן הזה אחר חצות, לרבי אלעזר בן עזריה, לא יצא ידי חובתו. פשיטא? דכיון דאיתקש לפסח כפסח דמי! מהו דתימא: הא אפקיה קרא מהיקישא? קמשמע לן, דכי אהדריה קרא, למילתא קמייתא אהדריה. (פסחים קכ ע"ב)

הפסוק הוא: "בערב תאכלו מצות" (שמות י"ב, יח), ויש חובה מהתורה לאכול מצה גם כשאין קרבן פסח. ההנחה של רבא היא שחובת אכילת מצה בזמן הזה היא מהתורה, כפי שהביאה קודם לכן הגמ' בשמו:

אמר רבא: מצה בזמן הזה דאורייתא, ומרור דרבנן. ומאי שנא מרור, דכתיב "על מצות ומרורים [יאכלוהו]" (במדבר ט', יא). בזמן דאיכא פסח – יש מרור, ובזמן דליכא פסח – ליכא מרור. מצה נמי הא כתיב "על מצות ומרורים"! מצה מיהדר הדר ביה קרא

24. החתם סופר בפירושו להגדה של פסח: "אמר ר' אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים שנה" כתב שכשהיה ראב"ע קרוב לבן שבעים שנה, היה גם כן קרוב לשבעים שנה לחורבן בית המקדש [ע"פ דברי התוס' בביצה כג ע"א ד"ה תליסר, שהיה קטן בשעת החורבן, והאפוטורפוס עישר בעבורו מעשר בהמה]. ורוב העם היו מצפים שלאחר שבעים שנה מאז החורבן יבנה הבית שוב כמו שהיה לאחר חורבן בית ראשון. וכשלא נבנה התייאשו. "לולי חכמי הדור היו מחזקים לבם לאמונה. ועל כן לא עצר לבו ראב"ע להכריח העם לאמור יציאת מצרים בלילות ולדרוש כל ימי חייך לרבות הלילות, שלא יאמרו ח"ו אלמלא לא נתיאש גם הוא מהגאולה, היה דורש לרבות ימות המשיח. על כן: 'לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות'".

סיפור יציאת מצרים בלילה וזמן אכילת קרבן הפסח

"בערב תאכלו מצות" (שמות י"ב, יח). ורב אחא בר יעקב אמר: אחד זה ואחד זה דרבנן.²⁵

...תניא כוותיה דרבא: "ששת ימים תאכל מצות וכיום השביעי עצרת לה' אלהיך" (דברים טז, ח), מה שביעי רשות, אף ששת ימים רשות. מאי טעמא? הוי דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד, לא ללמד על עצמו יצא, אלא ללמד על הכלל כולו יצא. יכול אף לילה הראשון רשות? תלמוד לומר "על מצות ומרורים יאכלהו". אין לי אלא בזמן שבית המקדש קיים, בזמן שאין בית המקדש קיים, מניין? תלמוד לומר "בערב תאכלו מצות", הכתוב קבעו חובה. (פסחים קכ ע"א)

את המצה אוכלים יחד עם קרבן הפסח "על מצות ומרורים יאכלהו", אך התורה ציוותה לאכול מצה בפני עצמה. העובדה שהתורה הדגישה את חובת אכילת המצה לחוד, לא באה לנתק את הזיקה בין הקרבן למצה, ועל כן גם יש להחיל את מסגרת הזמן של אכילת קרבן הפסח והמצה בזמן הבית, גם על מסגרת הזמן של אכילת המצה בזמן הזה.

מדברי רבא ניתן להבין שיש לאכול מצה בזמן עד חצות, רק למי שמעוניין לצאת ידי שיטתו ועמדתו של רבא"ע. אך התוספות פוסקים כמו רבא"ע הלכה למעשה, עם זאת שע"פ המשנה במגילה שם קרבן הפסח נאכל כל הלילה:

לאתוויי אכילת פסחים ודלא כרבי אלעזר בן עזריה – מ"מ נראה דהלכה כר' אלעזר. [א] דהא איכא סתמא בערבי פסחים (פסחים קכ: ושם) דקאי כוותיה דתנן: "הפסח אחר חצות מטמא את הידים"; [ב] וכן משנה באיזהו מקומן. (זבחים דף נו ע"ב) [ג] וסתמא בסוף פ"ק דברכות (דף ט ע"א) גבי מעשה ובאו בניו של רבן גמליאל מבית המשתה וכו' אמר להם כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצותן עד שיעלה עמוד השחר, ואילו אכילת פסחים לא קתני ומוקי לה כרבא"ע דאמר עד חצות. ואם כן צריך למהר לאכול מצה בלילי פסחים קודם חצות, ואפילו מצה של אפיקומן, שהרי חיוב מצה בזמן הזה הוה דאורייתא. אבל בהלל של אחר אפיקומן אין להחמיר כל כך שהרי מדרבנן הוא. (תוספות, מגילה כא ע"א ד"ה לאתווי)

התוספות מציינים לשתי משניות סתמיות שבהן נאמר שהפסח נאכל עד חצות, ועוד משנה סתמית נוספת, שהועמדה בגמ' כשיטת רבא"ע. ההשלכה המעשית היא, שמאחר שאכילת מצה היא חובה מהתורה גם בזמן הזה, יש לאכול את המצה ואף את מצת האפיקומן עד חצות. התוספות איננו מזכיר את האמירה המפורשת של רבא בעניין (פסחים קכ ע"א-ע"ב). מדברי התוס' משמע שגם את ההגדה יש לסיים עד חצות, מכך שכתב שאת ההלל שלאחר האפיקומן ניתן לומר אחר חצות, כי הוא

25. על עמדת רב אחא בר יעקב הסובר שמצה בזמן הזה דרבנן, ראה פסחים קיז ע"ב.

מדרבנן.²⁶

חיבור דברי רבא, יחד עם פרשנות התוס' מביא לידי כך שראב"ע עצמו בשבתו יחד עם התנאים האחרים בבני ברק, אכל מצה עד חצות, וסיפר על יציאת מצרים גם כן עד חצות, למעט ההלל שלאחר האפיקומן. ייתכן שאכן כך היה לפי עמדת רבא.

אך הרמב"ם פסק הלכה למעשה אחרת, ולשיטתו צורך להסביר שכך נהג ראב"ע. ובאשר לאכילת הקרבן כך כתב הרמב"ם בהלכות קרבן פסח:

כבר ביארנו בכמה מקומות [הל' קרבן פסח פ"י הי"ד; הל' פסולי המוקדשין פ"ו י"ב] שאין הפסח נאכל אלא עד חצות כדי להרחיק מן העבירה. ודין תורה שיאכל כל הלילה עד שיעלה עמוד השחר. (הל' קרבן פסח, פ"ח הט"ו)

ובאשר לזמן אכילת המצה כתב הרמב"ם:

מצות עשה מן התורה לאכול מצה בליל חמשה עשר שנאמר "בערב תאכלו מצות", בכל מקום ובכל זמן. ולא תלה אכילה זו בקרבן הפסח, אלא זו מצוה בפני עצמה ומצותה כל הלילה.²⁷ (הל' חמץ ומצה פ"ו ה"א)

האכילה של המצה והמרור עם הקרבן היא עד חצות כדי להרחיק את האדם מהעבירה וכשיטת ר' עקיבא, אך את החובה לאכול מצה "בערב תאכלו מצות" (שמות י"ב, יח), ניתן לקיים כל הלילה.

כאמור, הרמב"ם לא פסק כראב"ע באשר לזמן אכילת קרבן הפסח, וניתן להסביר שגם ראב"ע עצמו סובר שאכן את קרבן הפסח יחד עם המצה והמרור יש לאכול עד חצות, אך את חובת אכילת המצה בפני עצמה ומסגרת הזמן שהיא נאכלת, אין הכרח להקביל לכל הלכות קרבן הפסח. כך גם באשר לסיפור יציאת מצרים. "לא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך", וזמן אכילת המצה הוא עד הבוקר.

יתר על כן. רבא מדגיש בדבריו שחובת אכילה בזמן הזה היא מהתורה, וע"פ ראב"ע יש לאכול מצה בזמן הזה עד חצות גם כן. זאת הוא למד מהפסוק: "בערב תאכלו מצות". ניתן להסביר שהוראת הפסוק היא גם בזמן הבית. יש חובה לאכול מצה בפני עצמה, בנוסף לחובה לאכול מצה ומרור יחד עם הקרבן.

26. כדברי תוס' כתבו גם: הרא"ש פסחים י, לח; ר"ן, פסחים דף כז ע"ב מדפי הרי"ף; הרשב"א ברכות ט ע"א, ועוד. כך פסק גם בשו"ע או"ח סימן תעז, א. ראה שם במשנה ברורה ובביאור הלכה. ראה עוד: הרי"ד סולוביצ'יק, שו"ת בית הלוי, חלק א סי' לד; הרב איצ'לה מפונוביז', זכר יצחק, סימן פ, ב.

27. ראה בדברי הרמב"ם בספר המצוות עשה נו, ועשה קנח.

ו. חיפזון של ישראל, וחיפזון של שכינה

על הצורך בגאולה שהיא בחיפזון, כתב הראי"ה קוק (עולת ראייה ב עמ' רפז), שהדבר היה נצרך להרים את מעלתם של ישראל שלא ע"פ סדר טבעי ונורמלי כפי שמקובל בעמים אחרים. הכוחות הגדולים שהיו בעם ישראל והושבתו במהלך שנות העבדות הועצמו בבת אחת, "בפתע פתאום מן הכח אל הפועל, עד שנהפכו מעבדים שפלים, לעם תרבותי בתרבות אלוקית רבת ורמת ערך, לעם קדוש הראוי להדרכה היותר עליזונה, לאור היותר גדול של תורת אמת". המטרה היתה שהם לא יושפעו משום תרבות אחרת, "ואותו המעט שנדבק בידם מעבודה זרה של מצרים משכו ידיהם ממנו קודם שחיטת הפסח עד שיהיו משוללים מכל צורה לאומית והיתה אפשרות שתחול עליהם הטבעת הצורה האלוקית בתור מיסדת הבנין של האומה בכללה".²⁸

אך הגאולה העתידית לא תהיה בחפזון. כך נאמר במכילתא:

אבא חנן משום רבי אליעזר אומר: זה חפזון שכינה. אף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר (שיר השירים ב', ח): "קול דודי הנה זה בא מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות" ואומר (שם ט): "הנה זה עומד אחר כתלנו". יכול אף לעתיד לבא יהא בחפזון? תלמוד לומר (ישעיה נ"ב, יב): "כי לא בחפזון תצאו ובמנוסה לא תלכו כי הולך לפניכם ה' ומאספכם אלהי ישראל" (מכילתא דר"י, בא, מסכתא דפסחא פרשה ז)

גם את זאת הסביר הראי"ה קוק (מאמרי הראיה, עמ' 165), שגאולת מצרים היתה צריכה להיות בחפזון כאמור לעיל, אך: "לעומת זה, הננו מתכווננים עתה לגאולת העתיד, לגאולה אשר על דגלה חקוק אומר סלה: 'כי לא בחיפזון תצאו'. בצעדים איטיים הננו הולכים אל מערכת הגאולה", ולמען שתי מגמות גדולות. להראות את דרך ה' כלפי אומות העולם, ולהתנקות מכל מיני נטיות זרות שהושפענו מהם במהלך שנות הגלות.

כי אז, דוקא אז, כאשר עוד הפעם ביום צאתנו ממצרים נעמוד על רגלי עצמנו בעצמה הנשמית, להיות דורכים על במתי ארץ בגאון ה' צור ישראל, אז יראו כל העמים צדקנו, ומשפט חירותינו יגלה ויראה על פני כל מלוא עולם. בשביל תוכן גאולה זו, גאולת העתיד היונקת מלשדה של גאולת העבר, על ידי הרתוקות של ההווה, דרושה לנו דוקא עכשו אותה המידה של "לא בחיפזון", כדי שנוכל לשאוב כח מהמעין הגדול של יציאת החיפזון של גאולת העבר.

28. במקום אחר כתב הראי"ה קוק, שמונה קבצים, א, תשיד: "אמונה בלי מצרים זאת נחלת ישראל היא, שהתחילו להבליטה ביציאת מצרים, והרשימוה במזג חייהם בשעת חפזון".